

I. Základní parametry

Společenská makrostruktura socialistických zemí se pohybuje v třírozměrném silovém poli, které se projevuje zejména vlivem na charakter procesů řízení. Jde současně také o vztahy mezi společenským centrem, organizačními jednotkami a malými skupinami. Parametry tohoto pole se opírají o objektivně existující společenské potřeby a z nich přirozeně vzniklé společenské hodnoty a normy. Jde o tyto parametry:

a) Parametr centralizace, opírající se o potřebu celospolečenské koordinace činností (zejména hospodářských) a plánování, o hodnotu přikládanou společenské jednotě.

b) Parametr kolektivity (ve formě demokratizace a rovnosti), opírající se o potřebu široké iniciativy a rovnoprávnosti lidských mas, o hodnotu jejich reálného sociálního osvobození (které jako sociální hodnota bylo vždy explicitě uznáváno, ať již realita byla jakákoliv).

c) Parametr manažerialismu; v daném kontextu jde zejména o manažerský prvek v řízení, opírající se o společenskou potřebu efektivity a o hodnotu připisovanou odpovědnosti a odborným znalostem.

Zvláštností socialistických společenských vztahů je to, že se tyto tři parametry velmi kongruentně uplatňují v ekonomické a politické sféře. Zatímco kulturně ideologická sféra se může i poměrně dlouho odchylovat (což nemusí nacházet výraz ve veřejné hladině dění), divergence ekonomiky a politiky může být jen krátkodobá. To se projevuje v tom, že ekonomické reformy nemohou být účinně prováděny bez adekvátních politických přeměn. Projevuje se to také v tom, že není reálné uvažovat o systému, jehož homeostatický pohyb by byl zajišťován vyvážením politického demokratismu a ekonomického manažerialistického autokratismu, které je tak příznačné pro mnohé západní země.

Prvky všech tří parametrů jsou v každém socialistickém systému nezbytné. Je

to vždy určitá strukturální jednotka kolektivismu, centralismu a manažerialismu. Současně mezi nimi vždy existuje silné — ať skryté či zjevné — napětí, které je významným, i když ne jediným zdrojem dialektického pohybu těchto společností. Třírozměrné silové pole je časem relativně stabilizované, časem se dostává do pohybu. A právě poměr sil v tomto poli je rozhodující pro charakteristiku jednotlivých socialistických systémů, které se v různých zemích v různých dobách realizovaly. Uvedeme několik příkladů:

SSSR, 1922: Kolektivita relativně silná, centralizace střední, manažerialismus relativně slabý,

SSSR, 1950: Centralizace silná, manažerialismus střední, kolektivita slabá (tím je míněn malý vliv širokých vrstev na řízení pohybu společenské struktury; není tedy podceňována jejich společenská úloha vůbec).

SSSR, 1967: Centralizace stále silná, význam manažerialismu stále rychleji vzrůstá; význam kolektivity vzrůstá, byť pomaleji.

Čína, 1967: Centralizace silná, kolektivita (hlavně ve formě nivelizace) střední, manažerialismus slabý.

Jugoslávie, 1960: Kolektivita relativně silná, manažerialismus střední (s tendencí zesilování), centralizace relativně slabá.

Československo, 1949: Kolektivita relativně silná, centralizace střední, ale rychle postupující, manažerialismus na ústupu.

Československo, 1960: Centralizace silná, manažerialismus a kolektivita zhruba vyrovnány na pomezí střední a slabé polohy.

Československo, 1968: Centralizace na ústupu, kolektivita (ve smyslu demokratičnosti) na rychlém postupu, manažerialismus na poněkud pomalejším postupu.

Tyto charakteristiky jsou poněkud zjednodušené — např. už tím, že samotná

kolektivita se může uplatňovat v některých podmínkách (Čína) spíše ve formě nivelizace, která výrazně limituje uplatnění manažerialismu, v jiných podmínkách (Československo) ve zcela odlišné formě demokraticismu, který je pro uplatnění manažerialismu daleko příznivější.

Uvedené sondy umožňují hypotetický vývojový model, podle něhož v prvním období vystupuje do popředí revolucí vzepjatá kolektivita a je podceňován manažerialismus. V dalším období vystupuje rychle do popředí centralizace a pomaleji za ní manažerialismus, zatímco kolektivita, byť stále proklamovaná, reálně ustupuje do pozadí. Velmi obtížně, ale silou historické nutnosti se proklubává třetí období, ve kterém dochází k relativnímu vyrovnání všech tří parametrů za dominance demokraticky pojaté kolektivity. Zvláštní je případ Jugoslávie. Zdá se, že teprve třetí období přináší vnitřně stabilizovaný a homeostaticky reagující systém.

II. Extrémní modely a reálné systémy

Zásadně dané silové pole připouští tři extrémní modely:

1. byrokraticko-centralistický,
2. demokraticko-kolektivistický,
3. technokraticko-manažerialistický.

Byrokratický extrémní model zdůrazňuje rozhodující vliv centra na organizační jednotky a současně rozhodující vliv centra na jednotlivce a malé skupiny, uplatňovaný jak přímo, tak i prostřednictvím organizačních jednotek — tedy vliv shora dolů. Organizační jednotky jsou v podstatě výkonnými orgány centra. Zpětná vazba zdola nahoru funguje pouze jako závislá proměnná direktivní linie vedoucí z centra dolů. Tento model nepřipouští otevřené stavění a řešení konfliktů; nezná ani konkurenci, ani tržní vztahy.

Technokratický extrémní model zdůrazňuje silnou autonomii organizačních jednotek; jednotlivci a malé skupiny nemají přímou vazbu na centrum, jsou s ním spojeni jen prostřednictvím organizačních jednotek. Ty prokazují silný vliv na centrum, samy se však podrobují pouze druhotnému vlivu z jeho strany. Uvnitř organizačních jednotek zůstává vše stejné jako u byrokratického modelu — rozhodující vliv vede shora dolů, zpětná vazba zdola nahoru má druhotný význam. Kon-

kurence a tržní vztahy se uplatňují nelimitovaně.

Demokratický extrémní model připouští autonomii organizačních jednotek, ale ve značně omezenější míře než model technokratický. Je to míra, která usnadňuje vedle zprostředkované vazby i přímou vazbu jednotlivců s centrem. Hlavní vliv probíhá zdola nahoru, přičemž celkový obvod předpokládá i účinnou zpětnou vazbu shora dolů. Konkurence a tržní vztahy jsou připuštěny, avšak v regulované podobě.

Reálné systémy se přibližují k tomu či onomu z uvedených extrémních modelů. Neztotožňují se však s nimi zcela. Na druhé straně doposud žádný z historicky existujících systémů neuskutečnil takovou optimální vyváženost uvedených parametrů, aby byl zajištěn relativně stabilní a relativně automatizovaný pohyb celého systému. Doufáme, že československý experiment k něčemu podobnému dojde. Je ovšem zapotřebí určitého systémového modelu, ve kterém by demokratický parametr sice dominoval, ale současně nalezl optimální vztah k parametru manažerialistickému a centralistickému.

Uvedené systémové modelování může pomoci k pochopení problematiky společenské elity za socialismu. Z masy pracujících, kteří tvoří uznávaný základ společnosti, rostou tři elity: hierarchicky organizovaná elita ústřední moci, manažerialistická elita odborníků a intelektuální elita tendující k demokratickému, humanistickému řešení společenských rozporů. Tyto elity v podstatě odpovídají třem parametrům silového pole, i když se navzájem velmi silně prolínají.

Naše situace na jaře 1968 byla charakterizována tím, že prakticky došlo k přerodu ústředí politické elity, a to nejen ve smyslu výměny lidí, ale i ve smyslu vytvoření podmínek pro řešení dřívějších značných rozporů mezi elitami, pro jejich vzájemné sblížení a pro růst významu jak manažerialistické, tak i intelektuální elity při pohybu celého systému.

Podle jugoslávských zkušeností lze soudit, že po překonání centralisticky direktivních metod řízení zpravidla dochází k narůstající divergenci mezi technokratickými a demokratickými tendencemi. I když tvořící se československý model předpokládá paralelní proces technokratické a demokratické hu-

manizace na straně druhé, nelze nepozorovat ani zde divergentní tendence. Sociálně demokratické vztahy implikují určitý stupeň rovnosti, manažeristický přístup však o to nedbá, nebo to považuje za záležitost pouze druhotného významu. Demokratické vztahy neuznávají manipulaci, manažeristický přístup se bez ní v té či jiné míře zatím nedokáže obejít.

Naše společnost aspiruje dnes na to, aby se stala moderní dynamickou společností. Stane se jí však pouze tehdy, dokáže-li maximální demokracii spojit s minimální anarchií, maximální efektivitu s minimální manipulací, maximální vlastní jednotu s minimální byrokratizací. A toho lze dosáhnout, nebudou-li se výsledky dosavadních změn omezovat na substituci jedné centralizované politické moci druhou, právě tak centralizovanou, ale budou-li nalezeny cesty k takové humanizaci, která by byla s to — ne najednou, ale postupně a s trvalými důsledky — snižovat sociální hodnotu připisovanou politické moci vůbec.

III. Návaznost makrostrukturálních, mezzostrukturálních a mikrostrukturálních vztahů

Zajistit naznačenou optimalizaci není možné bez přihlédnutí ke skupinovým vztahům společnosti a tedy bez příslušné sociologické a sociálně psychologické expertizy. Zmínka o sociální psychologii v této souvislosti zní snad překvapivě. Nejde o náhodu. Mám za to, že smělý experiment, ušlechtilý o syntetickou konjunkci socialismu s důsledným demokratismem, se zdaří pouze tehdy, bude-li hledat a opírat se o účinnou systémovou vazbu mezi procesy probíhajícími na těch rozličných strukturálních polohách, jejichž vztahy jsme brali v úvahu při charakteristice extrémních modelů, tj. o vazbu mezi makrostrukturálními procesy, mezzostrukturálními procesy organizačních nebo územních jednotek a mikrostrukturálními procesy malých skupin.

Jde zde o tři systémové sítě na různých strukturálních hladinách. Bezprostřední aplikace výsledků výzkumů jedné hladiny na druhou není přípustná. Mnozí badatelé různých zemí však s odvoláním na to rezignují na hledání vazeb mezi těmito hladinami. A přece právě tyto styčné body mají rozhodující význam pro společenskou dynamiku. Jak přistupovat k jejich analýze?

Významnou okolností, ke které má daná analýza přihlížet, je kvalitativní pluralita vztahů mezi strukturálními hladinami.

Průmyslový závod je organizační účelovou jednotkou, která slouží k uspokojování určitých celospolečenských potřeb; tím funguje jako subsystém makrostruktury. Za podmínek socialismu je tato okolnost institucionalizována daleko výrazněji než za podmínek soukromého vlastnictví. Současně je však průmyslový závod i relativně autonomním systémem sui generis, jehož zvláštní kvalita je dána vyšší mírou vnitřní organizovanosti ve srovnání se společenským celkem. Za podmínek soukromého vlastnictví je tato specifičnost samozřejmá; za socialismu bývá částečně potlačena, a to zvláště tehdy, uplatňuje-li se v hospodářské sféře direktivní řízení. Je však příznačné, že hospodářské reformy v řadě zemí kladou důraz na autonomnost závodů.

Ještě složitější je situace pokud jde o kvalitativní pluralitu vztahů mezi mikrostrukturálními a mezzostrukturálními systémy. Pracovní skupina vystupuje současně

a) jako organizační subsystém závodu — je organizována v zájmu plnění účelu závodu a tím zapadá do jeho formálně institucionální struktury;

b) jako pospolitostní subsystém závodu — je součástí osazenstva závodu a tím zapadá do jeho neformálně pospolitostní struktury;

c) jako relativně autonomní systém sui generis, v němž probíhají jeho vlastní mikrosociální procesy.

Zvláštní kvalita systému pracovní skupiny ve srovnání se systémem závodu spočívá především v důrazu na neformálně pospolitostní vztahy. Ty ovšem neprobíhají jen uvnitř jejího systému, ale zapojují ji do celé sítě přátelských a jiných neformálních skupin v osazenstvu závodu.

Užší systém je tedy vůči širšímu systému ve vztahu inkluzivní a současně ve vztahu autonomní specifikace. Pracovní skupiny a jejich pospolitostní vztahy se ve značné míře vymykají z organizačně systémových vztahů. Vnášejí do pracovního prostředí svou vlastní kulturu, reflektují vztahy životního prostředí a různých mimopracovních vztahů. Tato kultura se pak v podstatě nezávisle rozvíjí v rámci sociálního systému závodu vedle té kultury, která souvisí s jeho účelovými funkcemi.

Na každé z uvedených strukturálních hladin se vytvářejí systémy, které jsou otevřené vůči systémům téže hladiny a současně tendují k otevřenosti vůči systémům ostatních hladin.

Přirozená dynamika vývoje makrostrukturálních systémů předpokládá neustálý přítok společenských sil, hodnot, informací a názorů od malých skupin a organizačních jednotek — a stejně naopak. Na pomězi všech strukturálních hladin existují početné vstupy a výstupy od jedné hladiny ke druhé. Dojde-li k ucpávání těchto vstupů a výstupů různými institucionálními zábranami, vede to k umělému uzavírání systémů uvnitř vlastních strukturálních hladin, jsou přerušeny životně důležité systémové obvody a systémové vztahy celé společnosti a systémy začínají stagnovat. Má-li se tomu předejít, musí si společnost vytvořit účinné mechanismy zajišťující plynulost výměny společenských sil a hodnot mezi strukturálními hladinami.

Tento problém není za socialismu tak naléhavý pro vztah mezi makrostrukturou a organizační mezzostrukturou. Sama logika institucionálních vztahů vedla k vytvoření řady mechanismů pro jejich návazné kontakty, které ovšem ne vždy fungují dokonale (zkreslování ve zprávách organizací do centra, rozpory ve směrnících centra). Daleko naléhavější je tento problém pro vztah mezi oběma uvedenými strukturami a mikrostrukturou malých skupin. Zde již logika institucionálních vztahů zmůže málo; výrazný pospolitostní aspekt mikrostruktury se jí vymyká. Mechanismy výstupů z malých skupin se mohou opírat o tyto faktory: o poměrně rychle a spontánně se tvořící skupinový zájem, o veřejné mínění skupiny, o role neformálního mluvčího skupiny. Přitom má mikrostruktura výstupy jak partikulární (z každé malé skupiny zvlášť), tak i souborné (např. v závodě působením veřejného mínění celého osazenstva), kterými všechny malé pracovní skupiny prolínají horizontálně.

Mechanismy příslušných vstupů do mezzostruktury a makrostruktury mají zajišťovat optimálně plynulou návaznost širšího zájmu na zájmy malých skupin, institucionální respektování veřejného mínění malých skupin i celého osazenstva (ne vždy to znamená přitakávání) a respektování role mluvčích skupiny institucionálními

vedoucími. Důležitý je i problém mechanismů zpětných vstupů a výstupů; o jeho řešení se však samy organizace starají pečlivěji.

Pokud jde o bezprostřednější vztah mezi mikrostrukturou a makrostrukturou, je otázka, zda klasický systém politických stran je jedinou či nejadekvátnější alternativou zajištění příslušných vstupů a výstupů po stránce politické. Všichni známe četné zápory tohoto systému. A lze si jej vůbec představit mimo podmínky třídního boje?

Československý experiment získal příležitost právě na půdě socialismu modelovat jiné alternativy mechanismů autentické tvorby dílčích programů malých i komplexnějších skupin a mechanismů jejich dynamického přetváření v celospolečenský program. Úspěšné to může být opět jen za podmínek, kdy celospolečenský program bude jen v minimální míře mocenským atributem. Tento předpoklad byl v dosavadních dějinách pouhou utopickou ideou. Výsledky československého experimentu by mohly ukázat, zda tomu tak bude i nadále.

Резюме

Д. Слейшка: К анализу системы социалистических обществ

Общественная макроструктура социалистических стран обращается в трехмерном силовом поле, со следующими параметрами:

а) централизация, опирающаяся на потребность целообщественной координации экономических деятельности;

б) коллективность (в форме демократизации и равенства), опирающаяся на потребности широкой инициативы и равноправия людей;

в) менеджериализм, опирающийся на общественную потребность эффективности.

Отношение сил в упомянутом силовом поле является решающим для характеристики систем, реализованных в различных периодах в различных странах. Данное силовое поле допускает три крайние модели: бюрократическо-централистическую, демократическо-коллективистическую и технократическо-менеджеристическую. Реальные системы приближаются к ним, однако не отождествляются ни с одной из них. С другой стороны до сих пор ни одна из исторически существующих систем не осуществила такую оптимальную уравновешенность упомянутых параметров, чтобы обеспечить относительно стабильное и относительно автоматизированное движение всей системы. Согласно общему эволюционному тренду в первом периоде вступает на первый план революцией поднятая коллективность, позже централизация. Очень трудно продвигается третий период, в котором происходит относительная уравновешенность всех трех пара-

метров при преобладании демократически воспринятой коллективности.

Наше общество станет современным динамическим обществом только тогда, когда сможет максимальную демократию связать с минимальной анархией, максимальную эффективность с минимальной манипуляцией и максимальное свое собственное единство с минимальной бюрократизацией. Обеспечить упомянутую оптимализацию нельзя без того, чтобы не принять во внимание групповые отношения, без установления действительных системных связей между структуральными процессами общественной макроструктуры, организационных или территориальных единиц и микро-структуральными процессами малых групп.

Summary

Dragoslav Slejška: Contribution to the System Analysis of Socialist Societies

The social macrostructure of the socialist countries moves in a three-dimensional field of power having the following parameters:

- a) Centralization, based on the need of an all-social coordination of economic activities.
- b) Collectivity (in the form of democratization and equality) based on the need of a wide initiative and equal rights of men.
- c) Managerialism based on the social need of effectivity.

The relation of the forces in this field of power is decisive for characterizing the systems which were realized in various countries. The given field of power allows three extreme models: the bureaucratic-centralistic, the democratic-collectivistic and the technocratic-managerialistic. Real systems come near to them, but are never fully identical with any of them. On the other hand, none of the historically existing systems has so far realized such an optimum balance of the mentioned parameters that would secure a relatively stable and a relatively automatized motion of the whole system.

According to the general developmental trend, it is collectivity that comes to the fore in the first period of the revolutions; later on, it is centralization; the third period, in which a relative balance of all three parameters — with the predominance of a democratically conceived collectivity — is attained, asserts itself with great difficulty.

Our society will become a modern dynamic society only if it contrives to connect maximum democracy with minimum anarchy, maximum effectivity with minimum manipulation, maximum intrinsic homogeneity with minimum bureaucratization. It is not possible to secure this optimalization without taking into consideration the group relations, without finding effective system ties among the macrostructural processes of the whole society, the mezzosstructural processes of organizational or territorial units and the microstructural processes of small groups.